

Avrupa İslam Üniversitesi

İSLAM ARAŞTIRMALARI

Journal of Islamic Research

البحوث الاسلامية

Yıl 4 Sayı 1 Mayıs 2011

Gazalî'nin İsa'sı (*İhyau ulûmid'dîn*e Göre)

Fuat AYDIN[*]

İslam dünyasının ortaçağda yetiştirdiği ve etkisi günümüze kadar azalmaksızın/hatta artarak devam eden en önemli şahsiyetlerden birisi hiç şüphesiz Gazalî'dir. Döneminde güncel olan ve Müslümanları hayatî olarak ilgilendirdiğini düşündüğü hemen her konuda (Batınilik, Felsefe, kelam vs.) nihai söz olma hedefi güden metinler kaleme almıştır. Ancak bazı konular vardır ki, doğrudan yazım konusu yapılmamış[1], farklı metinlerde olmak üzere bağlama uygun olarak onlara göndermeler yapılmıştır.

Elinizdeki makale onun doğrudan değil de bağlama uygun olarak yer verdiği konulardan birini; İsa anlayışını ele alacak ve bunu da yalnızca *İhya* adlı eseri bağlamında ortaya koymaya çalışacaktır. Diğer eserlerindeki göndermelerin bu anlayışın ortaya konulmasında kullanılmaması, Gazalî'nin İsa anlayışının anlaşılmasında herhangi bir nâkısaya yol açmayacağı düşünülmektedir. Zira aşağıda görüleceği üzere kendilerine dipnotlarda işaret edilen diğer kitaplarındaki ilgili yerlere bakıldığında onların tasviri ile *İhya*'nınki

[*] SAÜ. İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Ana Bilim Dalı öğretim üyesi, Doç. Dr.

[1] Gazalî'ye atfedilen eserlerden, doğrudan konumuza alakalı olarak kaleme alınmış tek metin ise, Hıristiyanların/Hıristiyan mezheplerinin İsa anlayışına yönelik sistematik ve iradi bir eleştiri olan *er-Reddü'l-cemîl li-ilâhiyâtı İsâ bi-sarîhi'l-incil* adlı eserdir. Ancak bu eser, ona aidiyeti–ni kabul eden ve etmeyen- bilim adamları arasında ciddi bir tartışma konusu oluşturduğu için, burada kaynak olarak kullanılmayacaktır. Gazalî'nin bu eserinin sahihliği hususundaki sahihliğini savunanlarla, reddedenlerin gerekçeleri için bkz. Maha El-Kaisy Freimuth, "Al Radd Al-Jamil: Ghazli's or the pseudo-Ghazli", *The Bible in Arab Christianity*, ed. David Thomas, E. J. Brill, Leiden 2006, s. 275-294. Sahihliğini reddedenlere örnek olmak üzere bkz. Hava-Lazarus Yahef, "İslam-Hıristiyan Polemiği Üzerine Bir İnceleme (Gazâli'ye atfedilen al-Radd al-ğamîl li-ilâhiyat İsa bi-Sarih al-İngil'in yazarı kim)", çev. Mehmet Aydın, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XLV (2004), sayı 11, s.255-270.

arasında temel yaklaşım bakımından bir farklılık olmadığı; yegâne farklılığın, bu temel yaklaşımı destekleyen örneklerdeki artış ya da azalmanın olduğu görülecektir.

Burada ele alacağımız konu, daha önce farklı kişiler tarafından da çalışma konusu yapılmıştır. Bunlardan S. M. Zwemer, *İhya'*da bulunan ve Hz. İsa atfedilen metinleri gruplandırarak aralara kısa yorumlar ya da giriş cümleleri ekleyerek bir antoloji şeklinde derlemiştir[2]. Hava Lazarus-Yafeh tarafından "Al-Ghazali's Writing, Is there a Concept of Redemption in Islam"[3] adlı bir makale kaleme alınmıştır[4]. Doğrudan Gazalî'ninki olmamakla birlikte, H 2.-12. yüzyıl arası İslam dünyasındaki İsa anlayışını, *The Muslim Jesus* adıyla Tarif Khalidi kitaplaştırmıştır[5]. O burada, Müslüman İsa anlayışının ortaya çıkışını, muhtemel kaynaklarını ve bu İsa anlayışının üretilme sebeplerini ele aldıktan sonra, kaynaklarda İsa'ya atfedilen ifadeleri toplu olarak tercümeleri ve haklarında yaptığı kısa yorumlarla birlikte zikreder. Gazalî'nin Hz. İsa'ya yaptığı göndermelerin tamamına yakını bunlar içinde bulunabilmekle birlikte dağınık bir şekilde bulunduklarından buradan *Gazalî'nin İsa*'sını çıkarmak mümkün değildir denemezse bile, bunu yapmak ayrı bir çabayı gerektirmektedir. Bizim yapmaya çalışacağımız şey, Zwemer'in ve Khalidi'nin bıraktığı yerden başlamaktadır. Yani, Gazalî'nin İsa atıflarını bir bütün olarak ele almak ve buradan bir İsa anlayışı inşa etmek olacaktır. Bu da, *İhya*da[6] nakledilen sözlerin gruplandırılmasından oluşan, "İnsan ve Peygamber olarak İsa", **"**Bir Zahit Olarak İsa", "İbadet'in Allah Rızası İçin Olmasını İsteyen İsa", "Ahlaki Davranışları Öne Çıkaran İsa" ve "İlmiyle Amil Olmayan Alimleri Yeren, Olanları Öven İsa" başlıkları altında yapılmaya çalışılacaktır.

Bu inşa ortaya konulduktan sonra da, Gazalî'nin İsa anlayışının kaynakları bağlamında olmak üzere onun Hıristiyan kutsal kitabı bilgisine değinilecek ve yazı, çalışmada ele alınanlar hakkında yapılacak kısa bir değerlendirmenin yer alacağı "Sonuç" kısmıyla sona erecektir.

---

[2] S. M. Zwemer, "JESUS CHRIST IN THE IHYA OF AL-GHAZALİ", *Moslem World* 7 (1917), s. 144-158.

[3] Hava Lazarus-Yafeh, "Jesus in Al-Ghazalî's Writings, is there a Concept of Redemption in Islam", *Numen*, *Supplement* 1970.

[4] Lazarus-Yahef'nin makalesinin başlığının ikinci kısmı yazının asıl konusunun İslam'da kurtuluş anlayışının olup olmadığı hususunda olduğuna işaret etse de, birinci kısım Gazalî'nin bütün eserleri bağlamında İsa'yı ele almış görünmektedir. Ancak makaleye ulaşma imkanımız olmadığı, bizim yapmaya çalışacağımız ile onun yaptığı arasındaki farkı ya da benzerliği görmek/göstermek mümkün olmadı.

[5] Tarif Khalidi, *The Muslim Jesus*, *Sayings and Stories in Islamic Literature*, ed. and trs. By Tarif Khalidi, Harvard University Press, Massachuestt 2001; Türkçesi için bkz. Tarif Khalidi, *Müslüman Hazreti İsa*, çev. Sevda Ayar, Kitapyayınevi, İstanbul 2003.

[6] Burada *İhyâ*nın, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, Matbaatu'l-İstikâme, Kahire, t.y. baskısı kullanılmıştır.

İnsan ve Peygamber olarak İsa

Hz. İsa bir kadından, Meryem'den doğmuş (*İhyâ*, III, 23-24) olsa da onun bir babası yoktur; bu gerekçeyle Hz. Peygamber bir adamın "Ebu İsa/İsa'nın Babası" olarak adlandırılmasından rahatsızlık duyar (*İhya*, II, 54). Ancak babasız olarak dünyaya gelmiş olması, Hıristiyanların düşündüğü gibi, onu aşkın biri haline getirmez; o da diğer insanlar gibi, "Meryem oğlu İsa/İsa b. Meryem" olan (*İhya*, III, 58, 75, 205, 328) bir insandır. O da, insanî zafiyetler gösterir. Kızgınlığına engel olamaz: Hz. Yahya ona "gazap etme deyince, İsa, ben ancak bir beşerim; insan olarak buna imkanım yoktur" der (*İhya*, III, 372); Ölümden aşırı derecede korkar: "Ölümden bahsedildiğinde vücudundan ter yerine kan sızardı" (*İhya*, IV, 451). Hatta havarilerine "Ey havariler, Allah'a dua edin de ölüm acısını bana kolaylaştırsın. Ben ölümden öyle korktum ki, korkum beni ölümden ölüme sürükledi" der (*İhya*, IV, 363).

Ancak babasının olmaması onu aşkın biri haline getirmediği gibi, insan oluşu da onu sıradan biri yapmaz; o, fıtri olarak şehvetini ve kızgınlığını dizginleyebilecek ahlaka sahip; şehvet ve kızgınlığı akla ve şeraite uygun olarak yaratılmış; terbiye eden olmadan terbiyeli ve okumadan alim olup, Zekeriya ve diğer peygamberler gibi bir peygamberdir (*İhya*, III, 58)[7]. Allah'tan başka ilah olmadığını kabul eden (*İhya*,III, 29); doğduğu gece putların devrildiği, meleklerin etrafında dolaştıkları; şeytanların kendisinden dolayı insanların putlara tapmalarından ümitlerini kestikleri bir peygamberdir (*İhya*,III, 33). O (*İhya*, IV, 349), Allah'ın resulü (*İhya*, IV, 527) kelimesi; ruhudur/Ruhullah'tır (*İhya*, IV, 527). Son iki sıfata nisbetle Gazalî tarafından Hz. İsa'yı nitelemek için en çok kullanılanlardan biri, bazen Mesih b. Meryem şeklinde de olmak üzere Mesih sıfatıdır (*İhya*, III, 48, 328; IV, 205, 223, 224, 237).

Doğar doğmaz konuşma; kırk gün yiyip içmeksizin (altmış gün) durma; bu arada tanrıyla temas halinde olma (*İhya*, III, 193, 206); ölülerle (*İhya*, II, 205; III 464)[8] (kafatasıyla) konuşma (*İhya*, IV, 829;)[9]; cüzzam hastalığı sebebiyle etleri dökülmüş, gözleri kör olmuş insanları iyileştirme (*İhya*, IV, 627) ve su üzerinde yürüme (*İhya*, III, 97) gibi mucizeler gösteren biridir. Mucizeleri sıradan insanlar değil, peygamberler gösterir ve mucizeler, onları ortaya koyanların kendi güç ve kudretleriyle değil, Allah'ın izniyle (*İhya*, IV, 829; "sana gösterdiğim bu mucizeyi bana veren Allah aşkına" *İhya*, III, 273) ve bunların olmasını Allah'tan dilemeleriyle (*İhya*,III, 205) vukuu bulur. Hıristiyanların çok azı dışında İsa'nın bu yaptıklarından dolayı, onun ilah olduğunu söylemişlerdir. Gazalî'ye göre aynaya akseden rengi aynanın kendi rengi; bardağın içine konan şey ile bardağın renginin birbirine karıştı-

[7] Gazalî, İsa'nın peygamberliğini ispat etmeye yönelik çabası için bkz. *.el-İktisâd fi'l-i'tikât*, çev. Kemal Işık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1971, s.150.
[8] Aynı anlatı için bkz. Gazalî, Gazalî, *Kimya-yı Saadet*, çev. A. Faruk Meyan, Bedir Yayınları, İstanbul 1081, I,,
[9] Aynı anlatı için bkz. Gazalî, *Kimya-yı Saadet*,

rılmasında olduğu gibi[10], Hıristiyanlar da İsa'ya bu nazarlar baktılar ve ona yansıyan ilahi nuru yanlış anlayarak bazıları "nasût lahûta vasıta oldu" diğerleri ise, "nasût ile birleşti" dediler. Böylece de doğru yoldan ayrılmış oldular (*İhya*, III, 407; IV, 308). Kendisine inanların onu ve annesini ilah olarak kabul etmelerinde ise, İsa'nın herhangi bir dahli olmadığı gibi, böyle bir durumun varlığından dolayı büyük bir ıstırap çekmektedir (*İhya*, IV, 518).

Dünyaya Değer Vermeyen Bir Zahit Olarak İsa

İsa için dünya yalnızca bu hayat ile sonraki hayat arasında bir köprüden başka bir şey değildir. Bu yüzden de onu imar etmek, ıslah etmeğe uğraşmak (*İhya* III, 702) yerine bir an evvel ondan geçmeğe çalışmak gerekir (*İhya*, IV, 223). İyilik yapmak için bile olsa dünya/lık peşinde olmamak gerekir (*İhya*,III, 328). Çünkü, dünya deniz suyu gibidir. İçeni kandırmak yerine onun susuzluğunu, helak olmasına sebep olacak şekilde arttırır (*İhya*, III, 216; III, 485). Allah içlerinde, dünya değil de ahiret sevgisinden başka bir şey bulamadığı kulunun içini kendi sevgisiyle doldurur ve onu kendi koruması altına alır (*İhya*, IV, 646). Allah'ın insanları sevme şartı onların dünyaya buğz etmeleridir (*İhya*, III, 206).

Altın ve gümüşün kendisi için topraktan bir farkının olmadığı Hz. İsa'ya göre servetin üç afeti vardır: "Birincisi onu helalinden temin etmemektir. Helalinden kazanırsa diyenlere, meşru olmayan yerlere sarf etmektir" dedi. Meşru yere sarf ederse diyenlere, o malı düzeltmekle meşgul olmak onu, Allah'tan alıkoyar" demiştir (*İhya*, III, 237) Bu yüzden de, dünyaya bağlanmak ve ondan bir şeyler elde etmeye çalışmak sonu hüsranla, aldanmayla biten bir çabadır (*İhya*, III, 205). Bundan dolayı da İsa, meşgalesinin çoğunun dünyalık olmamasını Allah'tan dilemiş (*İhya* II, 409); havarilerine de, dinlerinin selameti için dünyanın azına razı olmalarını, tavsiye etmiştir (*İhya*, III, 466). Ahiret, dünyayı arayanları azıklarını tamamlamak için ararken, dünyayı arayanları, Azrail canlarını alsın diye arar (*İhya*, III, 456).

Dünyanın çekici ve parlak servetleri, insanların imanlarının nurlarını giderir (*İhya* IV, 375); onları Allah'ın zikrinden alı koyar (*İhya*, III, 328). Dünyanın bu geçici değeri ve kendisini Allah'ın zikrinden alıkoyacak olmasından dolayı İsa, dünyevi şeylere sahip olmayı bırakmıştır. Kendisine binmesi için bir merkep almayı teklif edenlere: Allah'ı bırakıp da merkeple meşgul olmaktan, ben Allah katında daha azizim" demiştir (*İhya* IV, 591)[11]. Gazalî, İsa'nın evlenmemesini de, onun ailesinin ihtiyaçlarını yerine getirmek çalışmak zorunda kalacağını bunun da onu ibadetten alıkoyacağı gerekçesiyle açıklar (*İhya* II, 36).

---

[10] Benzer bir anlatı için bkz. Gazalî, *Maksadu'l-esnâ*, by Fadlou A. Shehadi, second edition, Dar El-Machreq Sarl, Beyrouth 1982, s. 166-167.

[11] Aynı anlatı için bkz. Gazalî, *Kimya-yı Saadet*,

Hz. İsa, kendisine hitap ederken kullanılmasından en çok hoşlandığı şey "ey miskin/yoksul" nitelemesidir (*İhya*, IV, 196)[12]. O tam/mutlak bir fakirlik hayatı yaşardı. Bu yüzden onun içinde barınacağı bir evi (*İhya*, III, 204; 461) yoktur, harabelerde ve nerede gecelerse orada konaklar (*İhya*, IV, 414), yollar üzerinde yatar uyur; kıl kumaş/yünden yapılmış keçe giyer, (*İhya*, III, 464), dövülmemiş tuz, arpa ekmeği ve bitkilerle beslenirdi (*İhya*, IV, 414; III, 477). Yarın için rızık kaygısı çekmez ve böyle davrananlara kuşları örnek gösterirdi (*İhya*, IV, 487). Gazalî için zühdün en üst derecesini İsa temsil etmektedir. "Onun bir tarak ve bir bardağından başka bir şeyi yoktu. Bir adamın sakalını eliyle taradığını görünce tarağı attı. Bir başkasının da avucu ile su içtiğini görünce bardağı da attı, hiçbir şeyi kalmadı" (*İhya*, IV, 433). Uyurken bir taşı kendisine yastık yapmaktaydı. Onu bu halde gören şeytanın, dünyalığa meylettin demesi üzerine onu da kaldırıp atmıştır (*İhya*, IV, 229, 421). Dünyaya karşı olan bu tavrının bir sonucu olsa gerektir ki Hz. İsa insanlardan uzaklaşmayı, münzevi bir hayat yaşamayı da, bizatihi bir ibadet olarak kabul eder (*İhya*, III, 252).

İsa havarilerinden Allah'ı görmek ve cennete girmek için fakir olmanın gerektiğini (*İhya*, IV,183), bir başka yerde ise oraya servet sahiplerinin girmesinin zor olduğunu (*İhya*, IV, 241;), bu servete sahip olup öte dünyada azap çekmektense bunlara sahip olmamanın çok daha hayırlı olduğunu söyler (*İhya*, III, 205).

Hz. İsa'nın, dünyayı terk etmeyi; onu ıslah ve imar etmek için bile olsa onunla meşgul olmamayı ve fakir olmayı tavsiye eden yukarıdaki sözlerinin aksine olarak, yalnızca ibadet edip başkalarının temin ettikleriyle geçinmeyi değil de, gerçek ibadetin dünyayla meşgul olmak olduğunu da söyler:

"Rivayete göre, İsa (as) gördüğü bir adama:

Ne yaparsın? diye sordu. Adam:

İbadetle meşgul olurum, dedi. İsa (as):

Geçimini kim temin eder? diye sordu. Adam:

Kardeşim temin eder, dedi. İsa (as):

Asıl âbid olan kardeşindir, desene buyurdu (*İhya*, III, 164)[13]

Bir başka anlatıda da insanların yaşadıkları müddetçe çalışmaya devam etmeleri gerektiği ima edilir: "Denildi ki, İsa (as) ihtiyar bir demircinin karşısında oturdu ve "Allah'ım, bunun tûl-i emel arzusunu kes" diye dua etti. Bir de baktı ki, adam çekici atmış bir kenarda otura kalmış, tabii yapılacak iş de ortada kalmış. Bunu gören İsa (as): "Yâ Râb, bunun emelini arttır" diye dua

[12] Aynı söz için bkz. Gazâlî, *Kimya-yı Saadet*, I, 351.
[13] Aynı söz için bkz. Gazalî, *Kimya-yı Saadet*, I, 276.

etmiş. Adam da tekrar çekici eline alarak işe başlamıştı. Bunun üzerine İsa (as) ihtiyara yaklaşarak sordu. İhtiyar. "Bir ara 'ihtiyarladın daha ne kadar çalışacaksın. Artık işi bırak' diye hatırımdan geçti ve işi bıraktım. Sonra 'canım yaşadığın müddetçe yemeğe ihtiyacın var, böyle durmakla olmaz" diye düşündüm ve yeniden işe başladım. (*ihya*, IV, 4)"

İbadet'in Allah Rızası İçin Olmasını İsteyen İsa.

İnsanlar ibadetleri hangi niyetle yaparlarsa ona niyetlerinin karşılığını görürler: "Hz. İsa bir gün ibadet etmekten susuz toprak gibi kuruyup kalmış büyük bir cemaatle karşılaştı. Hz. İsa, 'siz kimsiniz' diye sordu. Onlar da biz 'Biz ibadet edenleriz' dediler. Hz. İsa 'Neden ibadet ediyorsunuz'? dedi. 'Allah içimize cehennem korkusunu saldı, biz cehennemden korkarız' dediler. Bunun üzerine Hz. İsa, 'Sizi korktuğunuzdan emin kılmak Allah'a vacip oldu' dedi. Sonra Hz. İsa oradan ayrıldı, ibadete düşkünlüğü daha çok olan kimselerle karşılaştı. Hz. İsa, 'neden ibadet ediyorsunuz'? dedi. Onlar da, 'Allah içimize cennet özlemini ve cennette dostlar için hazırladığı şeylerin özlemini yerleştirdi. İşte bizim ümit ettiğimiz budur' dediler. Bunun üzerine Hz. İsa, 'sizi ümit ettiğiniz şeye nail kılmak Allah'a vacip oldu' dedi'… " (*İhya*, IV, 295). Cennet arzusu ve cehennem korkusu gibi gerekçelerle ibadet edilmesi meşru olsa da, Allah katında en makbul ve istenen ibadet bu tür beklentilerin olmadığı yalnızca Allah aşkından dolayı ve yalnızca O'nun için yapılan ibadettir[14]. İsa'nın, kendileriyle birlikte yaşamakla emir olunduğu kişiler, bu türden ibadetler yapanlardır (*İhya*, IV, 552). En makbul ibadet olan Allah sevgisinden yanıp tutuşanların yaptıkları ibadetlerdir ve bu türden bir ibadeti yerine getirenler, Allah'a en yakın olacak kimselerdir (*Ihya*, IV, 306)

İbadetlerin yalnızca Allah için yapılması isteyen İsa, ibadet hususunda gösterişten de kaçınmak gerektiğini söyler. Bunun için de mesela, "oruçlu olduğunuz zaman saç ve sakallarınızı yağlayın, dudaklarınızı silin; oruçlu olduğunuzu belli etmeyin" der (*İhya*, III, 297).

Bir Ahlakçı Olarak İsa

Hz. İsa için insan dürüst olmalı kendisinin yapmadığı şeyi başkalarına söylememeli (*İhya*, III, 314; II, 776;)[15]; böyle bir şey yaptığında Allah'tan utanmalıdır.

Önemli olan dış görünüş, onun süslenmiş olması değil, içtir, kalptir: "Ne oluyor da, kalpleriniz kurtların kalbi gibi olduğu halde, ruhban kılığında karşıma çıkıyorsunuz. Zararı yok, hükümdarlar gibi giyinin, fakat kalpleriniz Allah korkusu ile öldürünüz" (*İhya*, III, 765). Zira, Allah katında makbul olan kalpler, sâlih kalplerdir. Dünyanın mamur olma sebebi kalplerin salih

[14] Aynı söz için bkz. Gazalî, *Abidler Yolu,* mütercimler, Ali Bayram-M. Sadi Çöğenli, Çile Yayınları, İstanbul 1981.
[15] Aynı ifade için bkz. Gazalî, *Kimya-yı Saadet*, I, 414.

olması olduğu gibi, onun bozulması da kalplerin bozulmuş olmasıdır (*İhya*, III, 868).

İnsanlar alçak gönüllü olmalıdır, çünkü kıyamet gününde cennette kürsüleri olacak olan alçak gönüllü olanlardır (*İhya*, III, 341). Ayrıca cömert olmalı ve isteyen hiçbir kimseyi geri çevirmemelidir (*İhya*, I, 628).

Mümkünse insan konuşmamalı, susmalı, çünkü on parça olan ibadetin dokuzu, başka bir sözüne göre de ibadetin başlangıcı susmaktadır (*İhya*, III, 252, IV, 224). Konuşunca da hayır olan şeyi söylemeli (*İhya*, III, 110), yalan söylememeli (*İhya*, III, 117). Kibirden ve kendisini büyük görmekten kaçınmalı (*İhya*, III, 338, 355), mütevazı olmalıdır (*İhya*, III, 345, IV, 224). Kardeşleri hakkında duyduklarına ilave şeyler katarak onları başkalarına anlatmamalı (*İhya*, II, 178)[16]. İnsanlar kendisine kötü söz söylediklerinde bile, onlara karşı iyi sözler söylemeli (*İhya*, III, 179). Kendisine kötü davrananlara hayır duada bulunmalı (*İhya*, III, 414) ve hayatın iyi taraflarını görmelidir: "İsa (as.) havarileriyle birlikte bir köpek leşinin yanından geçiyordu. Havariler:

Ne pis kokuyor, deyince, İsa (as):

Ne parlak dişleri var, dedi" (*İhya*, III, 143)[17]

Doğruluğu açık olan davranışları yerine getirmeli, yanlışlığı aşikar olanlardan kaçındığı (*İhya*, IV, 723) gibi dilini de kötü sözlere alıştırmaktan kaçınmalıdır (*İhya*, III, 160; III, 271).

İlmiyle Amil Olmayan Alimleri Karşı Bir Kişi Olarak İsa

İsa'ya göre ağaçların hepsinin meyve vermemesinin ve meyvelerin de hepsinin tatlı olmaması gibi ilimler çok olmasına rağmen onların da çok azı faydalıdır (*İhya*,I, 31; I, 83). İlim amel etmeyi gerektirir, bu yüzden onun gereği olan ameli yerine getirmeyenler kıyamet gününde Allah'ın huzurunda rezil olacaklardır. Hz. İsa onları: "Gizli zina eden ve aşikare doğuran kadınlara" (*İhya*, I, 232) benzetir. Onun için kötü alimler, suyun ağzını kapatan kendisi içmediği gibi suyun başkalarına gitmesine engel olan kimse gibidir. Onlar, dışı parlak içi pis kokan, pislik üzerinde biten ota; dışarıdan çiçekli içi kemiklerle dolu türbelere benzerler (*Ihya*, I, 134). Bu tür alimler, kendileri şaşkınlar arasında yer aldıkları için, karanlıkta kalanlara Allah'a giden yolu gösteremezler (*İhya*, III, 151). Bu yüzden Hz. İsa ilmin kıymetini bilmeyenlere onu vermemek gerektiğini ima eder şekilde: "Cevher gibi kıymetli taşları adi hayvanların boynuna takmayın" diye buyurur (*Ihya*, III, 145). Aynı şekilde İsa'a, hikmetin de ehil olmayanlara verilmesi ve ehil olana verilmekten kaçınılmasını zulüm olduğunu söyler (*İhya*, I, 96).

---

16 Aynı ifade için bkz. Gazalî, *Kimya-yı Saadet* s. I, 33.
17 Aynı söz için bkz. Gazalî, *el-Maksadu'l-esnâ*, s. 86.

İlminin gereğini yerine getirmeyenlere yönelik bu ağır eleştirilere karşın, öğrenen ve öğrendiği ile amel eden övülür ve göklerde kendisinden tazimle söz edileceğini (*İhya*, I, 32) söyler.

Gazalî'nin İsa Tasvirinin Kaynakları

Yukarıda çizmeye çalıştığımız İsa anlayışını oluşturmada Gazalî genel olarak Hz.İsa'ya atfedilen sözleri kullanır. Bu sözleri ise, iki ana kaynaktan nakleder. Bunlardan biri, Müslüman raviler tarafından nakledilerek aktarılan sözler. İkincisi ise Hıristiyan kutsal metni olan İncilden aktarıldığı söylenen sözler.

Müslüman şahıslara atıfla naklettiği toplam yetmiş altı metnin tamamına yakını sufi yazarlar tarafından ya da zühtle alakalı olmak üzere kaleme alınmış olan metinlerde aynısı ya da az çok farklı şekillerde olmak bulunmaktadır. Bu sözlerin en çok bulunduğu ve Gazalî'nin *İhya*'da da kullandığı kaynaklar arasında Bekir b. Ebi'd-dünya'nın *Kitabu Zemmi'd-dünya*sı (on altı söz); Ahmet b. Hanbel'in *Kitabu'z-züht*'ü (on üç söz) yer alır. Yukarıdakilere nispetle kendisinde/n daha az sözün bulunduğu/nakledildiği kitaplar ise, Abdullah b. Mübarek'in *Kitabu'z-züht ve'r-rekaik*i (beş söz), Abdullah b. Kuteybe'nin *Uyûn*u (üç söz), Ebû Talip el-Mekkî'nin *Kûtu'l-kulûb*u (üç söz) ile Hannad b. Sariy'nin *Züht* (tek söz), İbn Abdi Rabbihi'nin *İkdu'l-ferîd* (tek söz), Ebu Leys es-Semarkândî'nin *Tenbihu'l-gâfilîn*, Ebû Nuaym el-İsbahanî'nin *Hilyetül'l-evliyâ*sı (tek söz) ve Ebû Sâid el-Harrakuşî'nin el yazması (tek söz) bir metnidir [18].

Doğrudan doğruya İncil zikredilerek nakledilen söz sayısı ise yalnızca ikidir. Bu sözleri naklederken Gazalî "İncil'de şöyle yazar" (*İhya*, III, 414); ikincisinde "İncil'de gördüm" kalıbını kullanır. İncil adını Hz. Peygamberin eski kitaplarda müjdelenmesinin ele alındığı bir yerde kullanılır ancak orada herhangi bir nakil ya da alıntı söz konusu değildir.

Bu metinlerinden Müslüman ravilere atfedilen nakledilen sözler ve olaylar, Hıristiyan metinlerinde yer alan söz ve olaylarla ilişkisi bakımından iki gruba ayrılabilir:

Birinci ve çoğunluğu oluşturan grupta, Hıristiyan kutsal kitaplarında *mota mot* olmasa da muhteva ve kullanılan lafızlar itibariyle benzer ya da yalnızca mana bakımlarından karşılıkları/benzerlikleri bulunabilecek olan yer alır. İsa'ya ait olarak zikredilen sözlerin tamamına yakını birinci gruba aittir. Birinci gruba örnek olmak üzere şunlar zikredilebilir:

> İsa (as): "Mahsul ovada, sulu ve yumuşak toprakta yetişir; dağlarda, sert topraklarda yetişmez. Bunun gibi *hikmet* de mütevazi olanların kalplerinde gelişir. Kibirlilerin gönüllerinde gelişmez.

[18] Bu kaynaklar için bkz. Khalidi, *a.g.e.*, 72-209.

Görmez misin, başını tavanlara kaldıranların başları tavana değer ve yaralanır; başını eğenlere ise tavan gölgelik yapar ve kendini korur" (Gazâlî, *İhyâ*, III, 741) = "… tohum gibi *hikmet* de kibirlinin kalbinde değil, alçak gönüllünün kalbinde yeşerir" (Matta 13/4-9).

"Cevher gibi kıymetli taşları adi hayvanların boynuna takmayın" buyurmuştur. (Gazâlî, *İhyâ*, III, 145) =? "Kutsal olanı, köpeklere vermeyin. İncilerinizi domuzların önüne atmayın. Yoksa onlar bunları ayaklarıyla çiğnedikten sonra dönüp sizi parçalarlar" (Matta 7/26).

"İncil'de şöyle yazar:

"Kim kendisine kötü davrananlara dua ederse, o kimse şeytanı alt etmiş olur" (*İhya*, III, 414) =? "Ne var ki, beni dinleyen sizlere şunu söylüyorum: Düşmanlarınızı sevin, sizden nefret edenlere iyilik yapın, size lanet edenler için iyilik dileyin. Size hakaret edenlere dua edin" (Luka 6/27-28)

"Ağaçlar çok, ama hepsi meyve vermez; meyveler çok ama hepsi tatlı olmaz; ilimler çok ama hepsi faydalı olmaz" buyurmuştur (Gazâlî, *İhyâ*, I, 83) = "Onları meyvelerinden tanıyacaksınız. Dikenli bitkilerden üzüm, deve dikenlerinden incir toplanabilir mi? Bunun gibi, her iki ağaç iyi meyve verir, kötü ağaç ise kötü meyve verir. İyi ağaç kötü meyve vermez, kötü ağaç da iyi meyve vermez. İyi meyve vermeyen her ağaç kesilip ateşe atılır. Böylece sahte peygamberler, meyvelerinden tanıyacaksınız" (Matta 7/16-20) =? Hz. İsa doğuşunun şeytanların haberinin olmadığı ve onun doğduğu gece bütün putların yerlere düştüklerini anlatan (Gazâlî, *İhyâ*, III, 75) metin de, "… ve onu geçmeye başladı. Meryem çocukla birlikte mabede gittiğinde bütün putlar kendilerini, yüzleri üstünde parçalara bölünmüş şekilde yerlere attılar" (*The Gospel of Pseudo-Matthew*, s. 96).

"Hz. İsa Havarilerine şöyle dedi: Allah'a benim acımı, yani ölüm acımı hafifletmesi için dua edin. Çünkü ölümden o kadar korkar oldum ki, ölüm korkum bana ölümün nasıl bir şey olduğunu gösterdi" (*İhya*, IV, 826)= ""Sonra İsa, öğrencileriyle birlikte Getsamani denen bir yere geldi. Öğrencilerine ben şuraya gidip dua edeceğim. Siz burada oturun, dedi. Petrus ve Zebedi'nin iki oğlunu yanına aldı. Kederlenmeye ve ağır bir sıkıntı duymaya başlamıştı Onlara canım ölüm derecesinde kederli, dedi. Burada kalın, benimle birlikte uyanık durun. Biraz ilerledi. Yüzüstü yere kapanıp dua etmeye başladı. Baba, dedi.

> Mümkünse bu kâse benden uzaklaştırılsın. Yine de benim değil,senin istediğin olsun. Matta 26/36-39)".

İkinciler ise, Hıristiyan kutsal metninde birebire denilecek şekilde karşılığı bulunanlardan oluşur. Gazalî'nin İncil'de gördüğünü söyleyerek naklettiği bu türün ise yalnızca bir örneği vardır:

> "İncil'de gördüm: İsa b. Meryem (as) şöyle dedi: Size, bundan önce dişe diş, buruna burun denildi. Ve ben size diyorum: kötülüğe kötülükle karşılık vermeyin. Aksine, sizin sağ yanağınıza vurana, sol yanağınızı çevirin. Sırtınızdan abanızı alana, ceketinizi de verin. Seni yakalayıp kendisiyle bir mil mesafeye götürmek isteyen ile sen iki mil git" demiştir (Gazâlî, *İhyâ*, IV, 132; IV, 72)" = "Göze göz, dişe diş' denildiğini duydunuz. ben size diyorum ki, kötüye karşı direnmeyin. Sağ yanağınıza bir tokat atana öbür yanağınızı da çevirin. Size karşı davacı olup mintanınızı almak isteyene abanızı da verin. Sizi bin adım yol yürümeye zorlayanla iki bin adım yürüyün. Sizden bir şey dileyene verin, sizden ödünç isteyeni geri çevirmeyin" (Mattta 5/41-42).

Bu son sözü naklederken "İncil'de gördüm" ifadesini kullanması onun İncil'i okuduğunun bir işareti olarak kabul edilebilir. Çünkü evvelce küçük parçalar halinde Arapça olarak tedavülde olan İncil'in Gazalî'den önce Filistin'de Melkitlerin yardımıyla hem litürjik hem de savunma maksatlı olmak üzere dokuzuncu yüzyılda tamamının Arapçaya çevrildiği bugün bilinmektedir[19].

Ancak toplam yetmiş sekiz nakilden yalnızca bir tanesinin İncil metniyle birebir olmasının, geriye kalanların büyük kısmının ise (bazen İncil'de yer alan aynı kavramın kullanılması; bazen olayın içeriğinin aynı olmaklar birlikte başka bir şahsa izafe edilerek zikredilmesi gibi) dolaylı olarak İncil metinlerinde yer alan İsa'nın sözleri ve yaşadıklarıyla ilişkili olması, Gazalî'nin İncil'i kullanmış olmasını şüpheli hale getirmiş olmaktadır. Çünkü Gazalî, genelde diğer dinler özelde ise Hıristiyanlığın kutsal kitapları ve öğretileri hakkında ciddi/hatta normal bir okuma sürecinden geçtiğini hatta onlarla ilgilendiğini gösterecek bilgiler nakletmez. İncil'den naklettiğini ya da onda yazıldığını gördüğünü söylediğinde ise, geleneksel Müslüman algısına uygun olarak tek bir İncil varmış gibi davranır.

Bu yüzden nakledilen sözlerin büyük kısmının Matta İnciliyle benzerliğinin bulunmasından dolayı Zwemer'in Gazalî'nin söz konusu incili bildiğine dair ifadesinin doğru olmadığı söylenebilir. Belki daha doğru olanı, onun kendi-

[19] David Bertaina, "The Development of Testimony Colletions in Early Christian Apologetics with Islam", The Bible in Arab Christianity, ed. David Thomas, E. J. Brill, Leiden 2007, s. 153.

sinden önceki dönemlerde İncillerden sözlü olarak nakledilen; Müslüman zihin tarafından Kuran'ın çizdiği İsa algısına uydurulmak maksadıyla dönüştürülmüş ve Tasavvufi metinlerde sufi din ve dünya anlayışı kalıbına sokulmuş olanları kullanmış olduğudur.

Yegâne Hıristiyanlık eleştirisi gibi görünen ve bağlamı yukarıda zikredilen, Hıristiyanlardan bir kısmının bir yanlış anlama sonucu olarak "nasut lahuta vasıta oldu" diğerleri ise, "nasût lahût ile birleşti" şeklindeki sözü de, daha önce söylenildiği üzere, Hıristiyan inanç esasları hakkındaki Müslüman kaynakları okumanın bir sonucu olarak ulaşılmış bir bilgiden daha ziyade (Hz.İsa'dan nakledilen kısasla ilgili İncil sözünde olduğu gibi) tedavülde olan sıradanlaşmış bir bilginin nakli olarak görülmesi daha uygun gibi görünmektedir. Gazalî'ye atfı tartışma konusu olan *er-Reddü'l-cemî* dışında; ona aidiyeti kabul edilen metinler bu hususta *İhya*'dan bir farklılık göstermez. Lâhut ve nasût ile ilgili bilgi aynı bağlamda olmak üzere, mesela *el-Maksadu'l-esnâ*da[20] yer alır[21]. *el-İktisât*[22] gibi kelâmi ağırlıklı bir metinde bile Hz.'nin peygamberliğinin ele alındığı bölümde Hıristiyanların İsa anlayışı hakkında ciddi bilgi olarak kabul edilecek bir şey yoktur[23]. Bu yerlerin hiç birinde, Kristolojinin temel kavramlarından biri mesele *uknum* gibi, kullanılmaz.

Sonuç

Gazalî'nin dini ilimlerin ve dini hayatın bir çöküş yaşadığını düşündüğü bir ortamda, her ikisini de yeniden diriltmek maksadıyla kaleme aldığı *İhyau ulûmu'd-dîn* adlı eserinde bağlama uygun olarak İsa'nın ağzından naklettiği sözler ve davranışlar, metnin amacına uygun olarak seçilmiş söz ve davranışlardan oluşmaktadır. Diğer peygamberlerden ve Hz. İsa'ya izafeten naklettiği sözlerle yapılmaya çalışılan şey, ortaya koyduğu anlayışın daha önceki peygamberler tarafından da istenildiği ve desteklendiğini, bu anlamda bütün peygamberlerin öğretilerinin bir bütün oluşturduğunu göstermektir.

Tamamına yakını sufi meşrep şahıslar tarafından kaleme alınmış eserlerden nakledilen sözlerin ortaya koyduğu İsa portresi; Khalidi'nin adlandırdığı gibi "Müslüman İsa" portresidir. Portre de, Hıristiyanlık unsurlarını çağrıştıran şeyler olmakla birlikte, Meryem'in oğludur. Tek olduğuna tanıklık ettiği Allah'ın kendisine vahiyde bulunduğu, eliyle mucizelerin vukuu bulduğu bir peygamberdir, bir tanrı değildir. Bunu anlayışı destekler mahiyette olmak üzere onun, ağlamak, kızmak ve ölümden korkmak gibi insani özellikleri öne çıkartılır.

---

[20] Gazalî, *el-Maksadü'l-esnâ*, s. 166-67.

[21] Hava-Lazarus Yafeh, bu gerekçeleri *er-Reddü'l-cemil*'in Gazalî'ye ait olmayacağının delili olarak kullanmaktır. Bkz. a.g.m..

[22] Bkz.Hava-Lazarus, a.g.m.

[23] Gazalî, *İtikatta Orta Yol*, *s. 150-156.*

Bir peygamber olmakla birlikte İsa, tam bir sufi hayatı yaşar; bu dünyayı geçici olarak görür, ona bir değer vermez. Kendisini tanrıyı anmaktan alıkoyar diye, dünyaya ait olan hiçbir şeye sahip olmak istemez. İsa, yarın için rızık kaygısı çekmeyen; ne bulursa yiyen, nerde akşamlarsa orada sabahlayan biridir. Dünyaya değer vermeme, dünya ile ilgili en az şeyle yetinme gibi özellikleri sebebiyle Gazalî için İsa, zahitliğin zirvesini temsil etmektedir.

Gazalî'nin İsa'sı ibadete önem veren, bu hususta Allah sevgisini yegane hareket noktası olarak vurgulayan bir âbid; yapmadığı şeyi söylemeyi, başkalarının sözlerine ilaveler yaparak nakletmeyi kınayan; konuşunca hayır söylemeyi, yoksa susmayı; tevazuyu tavsiye eden; asıl olanın dışsal görüntü olmayıp için, yani kalbin salih olması olduğunu vurgulayan bir ahlakçıdır.

Gazalî'nin çizdiği İsa portresini oluşturmak için kullandığı, Hz. İsa'ya izafe edilen sözlerin bazen konu, bazen de lafız bakımından İncillere benziyor olması, Gazalî'nin onları bu hususta kaynak olarak kullandığı anlamına gelmemektedir. Çünkü o, birden fazla İncilin varlığını bilmediği gibi; aynı şekilde Hıristiyan inanç esasları hakkında, sıradan insanlarınkini aşan, bilgiye dayalı bir şey ortaya koymamaktadır. Gazalî'ye adiyeti tartışmalı olan *er-Reddü'l-cemil* dışındaki eserlerin yer alan konuyla ilgili ifadelerin de bu hususta farklı bir şey ortaya koymaması, söz konusu ifademizi destekler görünmektedir. Kısasla ilgili olarak naklettiği sözün Matta 5/41-42'de yer alanla aynı olması da, onun İncilleri okumadığı/bilmediği hususunda karşı bir örnek oluşturmaz. Sadece bu sözün insanlar arasında yaygın bir şekilde kullanıldığı anlamına gelir.